

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

LIBRA

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЦЕНТРУ АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДИЄВІСТИКИ

Випуск VI

до 40-річчя науково-педагогічної діяльності

І. В. Немченко

Одеса
ОНУ
2022

УДК 94(100)“-04/17”(08)
L53

Рецензенти:

С. Б. Сорочан – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

В. М. Хмарський – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Наукові редактори **О. М. Луговий та В. В. Чепіженко**

Рекомендовано до друку Вченою радою
факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол №1 від 9.09.2022

L53 **Libra**: збірка наукових праць Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова / під ред. О. М. Лугового та В. В. Чепіженка. Вип. VI. – Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. 2022. – 172 с.
ISBN 978-617-689-545-9

У шостому випуску збірки «Libra» представлено результати наукових досліджень співробітників та друзів Центру антикознавства та медієвістики, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, присвячені різним аспектам історії Європи від античності до раннього модерного часу.

УДК 94(100)“-04/17”(08)

ISBN 978-617-689-545-9

© Центр антикознавства та
медієвістики ОНУ імені І.І. Мечникова

ДЕРЖАВА ТА СИСТЕМА ОСВІТИ У ВІЗАНТІЇ

Загальний погляд на роль Візантії в історії культури Європи полягає у тому, що вона максимально повно зберегла античний спадок, тому і не потребувала таких явищ, як періодичні «відродження» на Заході. Одним із головних аспектів цієї спадковості є візантійська система освіти. Саме обсяг знань, що отримували учні шкіл граматиків та риторів, і був тим місточком, котрий переносив літературний стиль, семантику, уявлення про світ, властиві античним еллінам, в інтелектуальний багаж освіченого ромея.

Значною мірою специфіку ситуації з освітою у західноєвропейському ранньому середньовіччі складає провідна роль церковних структур в її функціонуванні. Хоча звісно це була не єдина модель. Можна пригадати і міські школи Італії, що наслідували активну роль античного полісу у вихованні нового покоління громадян, і королівську палацову школу Карла Великого. Однак провідну роль все ж відігравали монастирські та кафедральні школи, вони ж створили підґрунтя для виникнення університетів.

І от саме тут контрастом виглядає освітня ситуація у Візантії. І не тільки в тому, що незрівнянно активнішу роль грала держава, але і в тому, що про освіту у Візантії ми знаємо незрівнянно менше.

Станом на IV ст. н.е. школи граматиків та риторів у містах східних провінцій Римської імперії були переважно приватними. Кожна школа належала одному певному вчителю, котрий лише іноді залучав собі помічників. Навчання сплачували самі учні, іноді – міста. Держава могла сприяти відомим викладачам, влаштовуючи їх на прибуткові посади в державному апараті. Класичний приклад такого підходу – запрошення до викладання в Константинополі ритора Фемістія із наданням йому місця в Сенаті¹.

У 321 або 324 р. імператор Константин, спільно із своїм

¹ Markopoulos A. In search for 'Higher education' in Byzantium // Zbornik radova Vizantoloskog instituta, L. 2013. P. 33-34.

сином та колегою по консулату Кріспом у Сірмії видав закон, що захищав медиків, граматистів та інших викладачів разом із їхнім майном від різноманітних переслідувань та зловживань. Зокрема цей закон передбачав виплату їм жалування (*mercedes et salaria*), однак в доволі загальному формулюванні та без визначення того, кому саме це має виплачуватися (Cod. Theod. XIII.3.1).

Чіткіше сформульовані положення, що призначають десятки посад риторів та граматиків у латинській та грецькій мовах для різних міст імперії в законі Валента, Граціана та Валентиніана, виданому 23 травня 376 р. та адресованого Антонію, префекту преторія Галлії:

«По всьому діоцезу, ввіреному Твоїй Магніфіцентії, у велелюдних містах, що володіють та вирізняються славою, нехай найкращі наставники очолять молодь у навчанні: говоримо про риторів і граматиків аттичної та римської доктрини. З них ораторам мусить надаватися двадцять чотири жалування з фіску, граматикам латини або греки мусить надатися дванадцять жалувань, за звичаєм менше числом. І нехай уславиться в кожному з міст, що йменуються метрополіями, обрання знатних викладачів, але ми самі не судитимемо, так щоби кожне місто було вільним задовольнити люб'язних собі своїх докторів та магістрів. Але ясновельможному місту Тревірів (йдеться про Трір, Августу Тревірів – ОЛ) в будь-якому разі вирішили надати більшу кількість, тож нехай будуть виділені тридцять жалувань для риторів, рівною мірою також двадцять для граматиків латини, як і дванадцять для граматиків греки, якщо хто зможе виявитися гідним. Дано в X день перед календами червня у п'яте консульство Валента та Валентиніана» (Cod. Theod. XIII.3.11).

Опікуючись освітою, імператори створювали для себе моральне обґрунтування і для регламентації того, хто і чому має право навчати. Одним із перших прикладів такого втручання з боку держави став декрет імператора Флавія Клавдія Юліана: «Магістри та доктори наук (*Magistros studiorum doctoresque*) мусять відзначатися в першу чергу своїми моральними якостями, а потім і красномовством. Оскільки я не можу бути присутнім у кожному місті, я наказую, щоби кожний, хто б не

забажав навчати, не брав на себе це завдання поспіхом та випадково, але випробуваній судженням у встановленому порядку, удостоювався за спільною згодою декрету кращих з куріалів. Цей декрет має бути надісланий мені для вивчення, так щоби завдяки нашому певному почесному рішенню у містах піднеслися заняття науками» (Cod. Theod. XIII 3.5 = Код.Юст.10.53.7).

На практиці цей закон призвів до того, що від навчання були відлучені християни, адже на переконання Юліана «галілеяни» лицемірили у тому, що поєднували навчання текстів античних авторів із невір'ям у богів, яких ті шанували².

Більш ґрунтовно за справу взявся імператор Феодосій II. 27 лютого 425 р. він видав відомий едикт у двох статтях: «Імператор Феодосій август та Валентиніан кесар. Всіх, хто, узурпувавши для себе ім'я магістрів, взяли за звичай навчати у публічних школах та в приміщеннях зібраних звідки завгодно учнів, наказуємо віддалити від загальнодоступного навчання. І якщо хтось із них після видання божественної ухвали знову почне промови, які ми забороняємо та засуджуємо, не тільки нехай отримає знак ганьби, як заслужив, однак також нехай буде вигнаний з того міста, де незаконно перебуває. Тим же, хто всередині будинків так само взяли за звичай виконувати навчання приватним чином, якщо віддадуть перевагу тому, щоби присвятити себе виключно цим учням, яких всередині домашніх стін навчають, ніякими такого роду загрозами не забороняємо. Якщо ж з їхнього числа будуть такі, хто є призначеними до аудиторії Капітолія, то вони мають усвідомлювати, що всілякі штудії в приватних оселях їм заборонені, і нехай дізнаються, що, якщо будуть виявлені діючими всупереч божественним установлінням, зовсім нічого не стягають з тих привілеїв, що заслужено надаються тим, котрі призначені викладати в Капітолії. (Cod. Theod.XIV.9.3)

Нехай тоді має наша аудиторія спеціально, по-перше, тих, хто викладає доктрину римського красномовства, риторів

² Agapitos P. A. Teachers, pupils and imperial power in eleventh-century Byzantium // *Pedagogy and Power. Rhetorics of classical learning.* Cambridge University Press, 1998. P. 171.

хоча б трьох числом, граматиків же десятих. По-друге, таких, що знають як передати знання грецької, нехай буде п'ятеро софістів та граматиків в рівній мірі десять. Та оскільки не цими мистецтвами лише славне юнацтво бажаємо наставляти, зі згаданими магістрами об'єднуємо також глибших знавців науки та доктрини. Одного же, хто в таємниціх філософії розбирався би, бажаємо приєднати до інших, і ще двох, хто формули права та законів відкривають. І хай забезпечить Твоя Високість, щоби кожному спеціально призначати приписані місця, щоби учні один одному не могли би заважати, ані магістри щоби не сплутували слух декотрих змішуванням мови або голосів та не відволікали думки від вчених письмен. Дано у III день перед календами березня в Константинополі, за консульства Феодосія, XI рік, та Валентиніана» (Cod. Theod. XIV.9.3.1)

15 березня 425 р. Феодосій II видав ще один додатковий закон, що надавав викладачам аудиторії, а саме грецьким граматикам Гелладію та Сиріану, латинському граматикау Феофілу, софістам Мартину та Максиму, а також знавцю права Леонтію, високі придворні чини, а іншим викладачам обіцяв аналогічну ласку за 20-річну вислугу літ (Cod. Theod. VI.21.1).

Отже 425 рік розглядають як рік, коли в Константинополі було відкрито значний державний навчальний заклад. А. Маркопулос називає його вірогідно першим цілеспрямованим зусиллям візантійського уряду поставити під свій контроль питання, пов'язані із вищою освітою³. В приміщенні Капітолія викладали двадцять граматиків з еллінської мови та латини, вісім риторів (п'ять еллінів та три латиністи), один філософ та два правника. М. Кларк вважає, що створення Капітолійської аудиторії могло бути не заснуванням нової інституції, а поновленням вже існуючої. На думку деяких дослідників, цей навчальний заклад, проіснував до самого падіння Константинополя у 1453 році, хоч і з перервами⁴. Втім історія державної освіти у Візантії набагато складніша.

Щодо витоків ідеї державного навчального закладу, то

³ Markopoulos A. Op. cit. P. 34.

⁴ Clarke M.L. Higher Education in the Ancient World. Routledge Library Editions: Education. Vol. 92. P. 130.

видається, що школа Феодосія II прямо продовжує римську традицію атенеумів – імператорських шкіл із штатом викладачів на державному утриманні, де викладалися граматика, риторика, філософія та право. Перший такий заклад в Римі влаштував ще імператор Адріан. Отже, якщо зважати на те, що Ромейська імперія була зміщеною у просторі Римською, тоді питання про перший подібний навчальний заклад видається просто некоректним.

В подальшому лінію регламентування освіти продовжив Юстиніан, як у своїх заходах із подолання викладання язичницької філософії – заборон язичникам, юдеям та еретикам викладати у вересні 529 р. і, як наслідок, закриття Афінівської академії – так і в новелі 533 р., що регламентувала порядок підготовки юристів у відповідних спеціальних закладах Константинополя та Берути. Тоді вперше держава звернула увагу на програму викладання права, регламентувала навчальний процес та навіть коло підручників⁵. В той же час варто задатися питанням, чи заслуговує на увагу вказівка «Тамної історії» Прокопія Кесарійського про те, що Юстиніаном було скасовано утримання зі скарбниці, які попередніми правителями були призначені для лікарів та викладачів вільних мистецтв (τοὺς διδασκάλους τῶν ἐλευθερίων)⁶.

Імператор таким чином виступає найвищим патроном освіти з усіх можливих. Відповідно до попереднього законодавства в ідеалі він підтримував найвидатніших граматиків чи магістрів, що викладали в Константинополі⁷. Втім так це було чи не так, чи відповідав цей ідеал дійсності, ми можемо тільки здогадуватися.

Однак після докорінної зміни протягом VII ст. як державного устрою, так і суспільної структури та економіки імперії, державна вища освіта та й взагалі спеціалізовані вищі

⁵ Markopoulos A. Op. cit. P. 32; Маркопулос А. Образование // Оксфордское руководство по византистике. Вып. 2 / пер. с англ. // Нартекс. Харьков, 2015. С. 817–818; Медведев И. П. Правовая культура Византийской империи. Санкт-Петербург, 2001. С. 112–114.

⁶ CSHB 42, 1838. p. 143.

⁷ Agapitos P. A. Op. cit. P. 175

навчальні заклади на довгий час припинили своє існування. І в подальшому лише поодинокі випадки демонструють актуальність державної системи освіти. Яку саме освіту підтримувала держава?

Якщо з джерел зникає інформація про Капітолійську школу, засновану Феодосієм II, то богословська школа, що розміщувалась на території імператорського палацу і давала безкоштовну освіту, а отже мала фінансову підтримку, вочевидь, не лише церкви, але й царської скарбниці, продовжувала своє існування. Ця школа діяла до часів узурпатора Фоки, коли, згідно зі свідченням Ананії Ширакаці, її учні разом з патріаршим дияконом Філагрієм змушені були перебраться до Трапезунду та вступити до навчання до місцевого вчителя Тіхіка⁸.

Феофілакт Сімокатта славить василевса Іраклія за відновлення у межах царського теменосу навчання філософії. Нарешті відомо, що у 726 р. Леонт III закрив за спротив його реформам школу «вселенського вчителя» (οἰκουμηνικός διδάσκαλος), котрий очолював колектив із дванадцяти викладачів, його учнів, поблизу цистерни Василика у Халкопратії. Школа діяла на царському утриманні, як про це сповіщає Георгій Кедрин⁹. Важливим є те, що у Візантії, таким чином, богословська освіта була чітко відділеною від світської та проводилася у різних навчальних закладах¹⁰, але держава принаймні частково фінансувала і богословську освіту.

Після довгого періоду мовчанки джерел про наявність державних або ініційованих державою навчальних закладів одразу декілька текстів повідомляють про нову ініціативу, що походила від Варди, брата цариці Феодори, дружини василевса

⁸ Ananias of Shirak (A.D. 600-650 c.). I. His Autobiography / transl. by F. C. Conybeare // *Byzantinische Zeitschrift*, 6. 1897. P. 572-573.

⁹ Успенский Ф. И. Делопроизводство по обвинению Иоанна Итала в ереси // *ИРАИК*, 2, 1897. С. 14-15; Дьяконов А. П. Типы высшей богословской школы в древней церкви III-VI вв.: Речь на годич. акте С.-Петербур. духов. акад. 17 февр. 1913 г. Санкт-Петербург, 1913.

¹⁰ Guillaud R. La vie scolaire à Byzance // *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, n°1, 1953. pp. 63-83.

Феофіла. «Продовжувач Феофана» говорить про Варду: «В той час він опікувався світськими науками... та, налагодивши вивчення математичних наук (διατριβὰς τῶν μαθηματικῶν) в Магнаврі, прагнув їх розквіту та оновлення... Керував же великий Леонт, філософ, що пояснював філософію в цій же школі, і, наблизений до патріарха Іоанна через спорідненість двоюрідного брата, володів єпископським престолом у Фессалоніці, а тепер після низложення мав дозвілля (ἐσχόλαζεν), був призначений до школи, де виганяв та відвертав невігластво»¹¹. «Його учень Феодор очолював відділення геометрії, Феодигій – астрономії, Коміта – граматики екzellінських мов. Варда щедро їм допомагаючи та часто з любові до знань відвідуючи їх, прилучав учнів до вивчення природи у певний час, немов давав крила наукам, робив їх окриленими і сприяв їх рухові вперед»¹². З вказаних імен добре відомий Леонт (традиційно званий у нас як Лев) Математик, також досить вагому інформацію вдається знайти про Коміту¹³.

Зазвичай початок дії Магнавської школи датують 863 роком, що однак є висновком виключно з порядку подій у головному джерелі – в «Продовжувачі Феофана». Таким чином ця дата не може вважатися безальтернативною. П. Лемерль припускає, що Варда міг заснувати школу не тільки до того, як став кесарем у 862 р., але навіть і до того, як Варда очолив державний апарат за Михайла III у 856 р.¹⁴ Ф. Успенський припускав, що викладачем саме цієї школи був Фотій (а він і справді викладав, про що свідчив сам у своїх листах до папи Ніколая)¹⁵.

Магнавська школа згадується і в низці інших джерел. Іоанн Скілиця детально розповідає історію Леонта Математика,

¹¹ CSHB 45, 1838. P. 185. «ἐσχόλαζεν» етимологічно натякає і на наукові заняття.

¹² CSHB 45, 1838. P. 192.

¹³ Lemerle P. Le Premier Humanisme Byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle. Paris, 1971. P. 166-167.

¹⁴ Ibidem. P. 160.

¹⁵ Успенский Ф.И. Указ. соч. С. 18.

його навчання та вчення, історію його учня-геометра, котрий потрапив в полон до сарацинів та уславив свого вчителя настільки, що той був зроблений єпископом Фессалонікійським, а після низложення запрошений Вардою викладати філософію. Однак Скілиця в якості геометра школи замість Феодора називає леонтова учня Сергія та робить Феодігія вчителем арифметики та астрономії¹⁶. Генезій (IV, 17) до інформації «Продовжувача Феофана» додає, що навчання було безкоштовним (а отже сплачувалося з фундації, встановленої Вардою¹⁷), що вчителі задовольнялися царськими дарунками, також натякає на дуже важливу обставину, а саме що «зерна науки», посаджені Вардою, зростають аж до часів самого Генезія, тобто до X ст., і ще можуть принести плоди. Отже це можна і необхідно розуміти так, що школа у Магнаврі продовжувала діяти і в X ст.¹⁸ Відповідно, лише у цьому контексті необхідно аналізувати наступний фрагмент «Продовжувача Феофана»:

«Багато же було в державі нашій гарних та гідних хвали знань і розумових мистецтв та наук. Що ж винаходить найлюбомудріший той розум, щоби вони не були ніяким чином нехтувані та ігноровані? Оскільки він знав, що практика та теорія наближують нас до Бога, а практика годиться для справ громадських (політичних), теорія же – для розумових, щоби обидві взаємно отримали допомогу, налаштовує практику вправлятися мистецтвом риторики, теорію же – пізнанням філософії та фізики сущих. Наставників же обрав найкращих, віддав вчення філософів протоспафарію Константину, в той час містику (особистому секретарю василевса), риторів же –

¹⁶ СФНВ 5, 1973. Р. 101–105. Те саме повторює Георгій Кедрін: СШНВ 9, 1839. Р. 165–171.

¹⁷ Цей останній аспект породжує думку, що школу Варди не можна вважати державним навчальним закладом, але закладом заснованим з приватної ініціативи високопосадовця: Gautier P. Paul Speck, *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel. Präzisionen zur Frage des höheren Schulwesens in Byzanz im 9. und 10. Jahrhundert* // *Revue des Études Byzantines* 33, 1975, pp. 323–325.

¹⁸ Lemerle P. *Op.cit.* Р. 167.

нікейському митрополиту Александру, геометрії же – патрікію Никифору, зятеві єпарха Феофіла Еротика, астрономів же – Григорію асикриту. І велике опікування та старання виказував автократор до учнів, поселяючи їх при собі та співтрапезнуючи з кожним по одному, та надаючи гроші та ведучи з ними приязні бесіди. І коли минув недовгий час, численні науки та мистецтва, завдяки лестощам та розумінню автократора, досягли успіху. Він удостоював обраних з-поміж них посадами суддів, секретарів та митрополитів, і Царство Ромеїв мудрістю прикрасив та збагатив»¹⁹.

Так «Продовжувач Феофана» змальовує відношення до вищої школи Константина Порфірогенета. А. Маркопулос вважає, що візантійські джерела не лукавили, коли сповіщали про занепад освіти перед часом Константина, і нова школа була створена з нуля і припинила свою діяльність одразу із припиненням згадок про неї у джерелах після смерті Константина²⁰. Однак, як вірно відзначив П. Лемерль, у поєднанні із інформацією Генезія та співставивши склад «відділень» цієї школи та школи Варди, бачимо, що фактично йдеться про той самий навчальний заклад²¹. Р. Браунінг порівнявши цитований фрагмент «Продовжувача Феофана», вступ до «Геопонік», автобіографічні висловлювання Михайла Пселла в його «Хронографії» із описом діяльності Іраклія Феофілактом Сімокаттою, також дійшов висновку, що всі ці однакові скарги на забуття наук та знань, мистецтва риторики, занепад філософії, неможливість знайти бодай одного вчителя тощо, були в першу чергу загальним місцем візантійської літератури і їх не можна залучати в якості джерела для визначення реальних періодів занепаду освітньої системи²². Чи отримувала Магнаврська школа таку ж підтримку і за перших василевсів Македонської династії, можна лише здогадуватись, але не варто аж надто багато уваги приділяти повторюваним

¹⁹ CSHB 45, 1838. P. 446.

²⁰ Markopoulos A. Op.cit. P. 39.

²¹ Lemerle P. Op.cit. P. 265–266.

²² Browning R. Enlightenment and Repression in Byzantium in the Eleventh and Twelfth centuries // Past and Present 69, 1975. P. 6.

візантійськими авторами топосам про занепад мистецтв та наук – це не більше, ніж літературне кліше.

Вартою уваги є також обґрунтоване припущення І. П. Медведєва про те, що під кафедрою риторики в даному випадку можна розуміти не лише викладання відповідного розділу трівіуму, але й викладання права. Дослідник наводить численні свідчення того, що у візантійському лексиконі поняття «ритор» було часто тотожним поняттю юриста²³.

Отже історія Магнавської школи вочевидь демонструє, що вища освіта була повністю державною справою. Викладачі рекрутувалися з-поміж найвищих посадовців, а студенти в свою чергу готувалися зайняти ключові посади. Система освіти працювала для кадрової підтримки державного апарату імперії²⁴.

X століття є напрочуд багатим на джерела, що надають інформацію про рівень розвитку культури. Це століття розквіту візантійського енциклопедизму і вочевидь освітні практики, що діяли в країні, спричинилися до цього не в останню чергу. Держава все більше проявляє зацікавлення в освіті. Навіть у шкільній освіті.

Опублікована у 1950-і роки унікальна збірка листів невідомого на ім'я вчителя з Константинополя, що датується 920-930-ми роками, як і раніше не демонструє явної участі державних структур в контролі або піклуванні за молодшою та середньою школою²⁵. Однак «Життя Афанасія Афонського», події якого починаються за правління Романа Лакапіна, несподівано надає досить прямі вказівки на те, що все ж таки держава мала свій вплив навіть на шкільну освіту. Молодий Авраамій (майбутній Афанасій) навчався під керівництвом поважного столичного вчителя Афанасія, названого в «Житті» *προκαθημενος τῶν παιδευτηρίων*, тобто «головуючий над школами». Це єдина згадка такого титулу у візантійських

²³ Медведєв І. П. Указ. соч. С. 117-119.

²⁴ Agapitos P. A. Op. cit. P. 176.

²⁵ Останнє видання: Anonymi professoris epistulae / rec. A. Markopoulos. Berolini, Novi Eboraci: de Gruyter, 2000. (Corpus fontium historiae Byzantinae, vol. 37). 74+165 p.

джерелах, тож вона викликала певну дискусію серед дослідників. П. Лемерль²⁶ вбачав тут ознаки нового інтересу держави до шкільної освіти, Гот'є ж говорив лише про очільника шкільної корпорації, незалежної від держави. Втім джерело не залишає сумнівів у тому, що все ж таки держава мала вплив на функціонування школи. Коли Авраамій завершив своє навчання, він отримав вчительське звання, і зробив це саме «за царською згодою» (νεύσει βασιλικῆ).

Цікаве підтвердження наявності розвиненої та спеціалізованої системи, яка при цьому взаємодіяла із державою, надає дотичний документ – «Книга Епарха». Її перший розділ присвячений тавуляріям, які виконували у Константинополі функції нотарів та адвокатів. По-перше перед тим як стати тавулярієм, кандидат мав пройти повний курс енциклопедичної освіти, освоїти весь обсяг правових норм імперії, викладений у 60 книгах «Василік» та скласти іспит. А по-друге до корпорації тавуляріїв входили також викладачі законів та вчителі (ὁ παιδιδιδάσκαλος νομικὸς καὶ ὁ διδάσκαλος), котрих на посади призначав своїм наказом особисто епарх міста²⁷. Втім на цьому державне втручання й закінчувалося. В усьому іншому діяльність вчителів контролювалася примікірієм тавуляріїв, обраним головою корпорації. Таким чином в даному випадку йдеться не стільки про державну систему освіти, скільки про урочисту церемонію ліцензування діяльності викладача з боку міської влади, враховуючи, що міська влада була одним із головних клієнтів тавуляріїв, запрошуючи їх до складання документів та надаючи платню саме за ці послуги.

За визнанням Михаїла Пселла система вищої освіти занепала десь за часів Василя II. Втім його ж листування вказує (всупереч звичним твердженням у «Хронографії» про занепад освіти в імперії) про те, що і на той час існувала певна ієрархія шкіл, були вчителі, які отримували постійне жалування з державної скарбниці тощо²⁸.

²⁶ Lemerle P. Op.cit. P. 258.

²⁷ Византийская книга эпарха / М. Я. Сюзюмов. Москва, 1962. С. 48, греч. текст – с. 74, прим. на с. 120-121.

²⁸ Browning R. Enlighthent... P. 7.

У 1047 р. василевс Константин видав декрет, яким було відновлено діяльність столичного навчального закладу з вивчення права, що мав готувати посадовців. Текст декрету писав Іоанн Мавропод, шановний учитель месадзона Константина Ліхуда, Іоанна Ксифіліна та Михайла Пселла. Очолив школу права Іоанн Ксифілін. Школа Ксифіліна розміщувалася при монастирі Св. Георгія в Мангані. Вона мала штат співробітників, бібліотеку. Оклад номофілакса складав 288 номізм на рік, а крім того шовкове вбрання та щорічні подарунки від василевса²⁹. Учні по закінченні школи мали проходити випробування, за результатами котрого отримували посвідчення – ἐπιμαρτύριος – унікальна в своєму роді вказівка на документ про отриману освіту. Так Ксифілін реформував підготовку правників на найвищому рівні, а пізніше отримав сан константинопольського патріарха у 1064-1075 рр.

Одночасно з'явилася і школа філософії Михайла Пселла, про яку відомо значно менше, але можна припустити, що вона була схожою на школу права Ксифіліна. Як доводить В. Вольска-Коню, початок обидві школи взяли у спільній приватній школі двох вчених, яка була розділена та переведена на державне утримання василевсом³⁰. Важливим є також висновок дослідниці про те, що школи Ксифіліна та Пселла суттєво відрізнялися не тільки за способом своєї організації, але і за своєю структурою та освітньою програмою, від навчальних закладів Варди та Константина Порфірогенета, отже некоректно говорити про відновлення діяльності тих закладів, але про створення нових. П. Агапітос³¹ трактує школу Пселла навіть як приватну, однак В. Вольська-Коню уточнює, що вона була приватною школою, перетвореною на державну.

Протягом досить довгого часу учні Іоанна Мавропода являли собою фактично «уряд філософів» на чолі Візантії³².

²⁹ Успенский Ф.И. Указ. соч. С. 19-29; Browning R. Op. cit. P. 8; Медведев И. П. Указ. соч. С. 127-131.

³⁰ Wolska-Conus W. Les écoles de Psellos et de Xiphilin sous Constantin IX Monomaque // Travaux et Mémoires VI, 1976. P. 223-230.

³¹ Agapitos P. A. Op. cit. P. 178.

³² Agapitos P. A. Op. cit. P. 179.

Михайло Пселл став близьким радником Константина Мономаха, Ісаака Комніна, Константина Дуки, Романа Діогена та був вчителем для Михайла, сина імператора Константина Дуки, майбутнього Михайла VII. Він також уважно слідкував за діяльністю інших вчителів, як показує його коментар на викладацький метод магістра Нікити³³. Програмовим є лист Пселла до Ксифіліна із викладом своїх уявлень про способи викладання філософії. Судячи з листування Пселла, він водночас виконував функції проєдра шкіл Константинополя, розподіляючи поміж іншими школами нерегулярні державні субсидії та роблячи свої кадрові пропозиції. Цікаво в цьому зв'язку, що вже в якості очільника школи філософії він відомий не лише під широко вживаним в оглядовій літературі титулом «іпат філософів», але і під титулом «проєдр філософів» - так його називають як новелла василевса Мономаха, так і наративне джерело – «Історія» Михайла Атталіати, котрий розповідає про новий заклад³⁴:

«Так і цю битву (з флотом русів – О.Л.) щасливо завершивши, василевс перебував у спокої та із задоволенням займався громадськими справами (πολιτικῶν πραγμάτων). Зібравши музейон законодавства (μουσεῖον τῆς νομοθετικῆς) та поставивши номофілака на чолі, також опікувався вивченням небесної філософії, вклавши його у руки проєдрові філософів, чоловікові, котрий серед нас вирізняється знанням, та спонукав молодих людей до вправ у мудрих словах та науках і разом с тим мав досить вчителів та удостоював їх царських почестей за ораторствування»³⁵.

Продовжувачем діяльності Михайла Пселла після відходу того від справ у 1074 р. став за призначенням Михайла Дуки Іоанн Італ, учень Пселла, уродженець Південної Італії, прибувший до Константинополя у 1049 році. Він тут засвоїв греку, а також вивчав філософію та математику під

³³ Agapitos P. A. Op. cit. P. 180.

³⁴ Wolska-Conus W. Op. cit. P. 229-233.

³⁵ Michael Attaliota. Historia. Bonnae, 1853. P. 21. Див. також оригінал та англ. переклад: Michael Attaleiates. The History / transl. by A. Kaldellis and D. Krallis. Harvard University Press, 2012. P. 34-37.

керівництвом Пселла, однак не виявив особливого таланту в риторичі. При цьому за правління Михайла Іоанн Італ кілька разів виконував дипломатичні місії до правителів нормандських князівств в Італії. Італ продовжував навчати платонівської філософії, широко застосовуючи інтерпретаційну логіку до важливих богословських питань протягом правління Михайла Дуки та Никифора Вотаніата. Однак, коли у 1081 році до влади прийшов Алексій Комнін, то він, притиснувши церкву у майновому відношенні, тим не менш скористався можливістю для демонстрації підкресленої богобоязності. І жертвою такої політики став Іоанн Італ.

У 1082 році василевс зібрав у палаці нараду, на якій Італ був засуджений за ересь. Алексій I особисто склав обвинувальний акт та надіслав його на затвердження до патріарха. Синодом 11 квітня анафема Італа була затверджена. До православного Синодикону додано 12 статей на засудження його вчення. Справа Іоанна Італа мала настільки значний резонанс, що залишила по собі на рідкість розлогу джерельну базу. Багато уваги його персоні приділила Ганна Комніна в своїй «Алексіаді» (кн. V, 8-9)³⁶. Один із кодексів афонського монастиря Діонісія зберіг рішення церковного суду 1082 р. над учнями Іоанна Італа, опубліковане у 1897 р. Ф. Успенським³⁷. Суд над Іоанном Італом став безпрецедентним прикладом втручання держави у питання освіти³⁸. Звісно не можна забувати й про те, що в умовах війни із південноіталійськими нормандцями суд над Іоанном Італом міг мати характер суто політичний. Іпат філософів і сам був італійським нормандцем. Зазвичай в інших випадках покарання за теоретичні протиріччя вчення того чи іншого вчителя відносно державної чи церковної ідеології обмежувались каяттям та визнанням своєї помилки.

Не можна не зазначити, що час правління Алексія Комніна відрізняється новою хвилею підвищеного зацікавлення

³⁶ CSNB 2, 1839. P. 256-267.

³⁷ Успенский Ф. И. Указ. соч. С. 1-67. Нова публікація: Gouillard J. Le procès officiel de Jean l'Italien: Les actes et leurs sous-entendus // Travaux et Mémoires IX, 1985. P. 133-174.

³⁸ Browning R. Enlightenment... P. 12-19; Agapitos P. A. Op. cit. P. 187.

держави в здійсненні опіки щодо освіти на різних рівнях. Ганна Комніна красномовно оповідає про облаштування її батьком життя столичного орфанотрофіону – притулку для сиріт із школами загальної (енкіклопедія) та граматичної освіти (кн. XV, 739).

Той же василевс видав декрет 1107 року, що регламентував можливість для священників, монахів та мирян викладати та залучення викладачів (дідакалів) до церкви в якості священників із збільшенням такому разі роги з 3 до 4 літрів золота. Дідакалі мусили, до речі, не лише викладати, але також і слідкувати за норовами мешканців міста⁴⁰. Останній декрет важливий, бо маркував те, що роль церкви в освіті в подальшому знову почала зростати. Державні навчальні заклади поступово поступилися своєю роллю церковним, зокрема Патріаршій школі. Втім і тут імперська скарбниця сплачувала принаймні частково посадові оклади вчителів та мала стосунок до їх призначення⁴¹.

Навіть посаду іпата філософів тепер стали займати клірики, але не одразу. Після Ігала її зайняв його ж учень Феодор зі Смірни, один із героїв діалогу «Тімаріон». У 1160-х роках цю посаду обіймав Михайло з Анхіалу, диякон та сакеларій Великої Церкви, а пізніше, у 1170-1178 рр. патріарх Константинопольський. Він мусив поклястися, що буде докладати максимальних зусиль для боротьби з ересями та обмежити своє викладання лише Аристотелем. Втім посада залишалася не церковною, а світською⁴².

Якщо централізоване викладання права дійсно зникло з візантійської практики⁴³, то наприклад посада іпата філософів на

³⁹ CSHB 3, 1878. P. 345-350.

⁴⁰ Gautier P. L'édit d'Alexis Ier Comnène sur la réforme de clergé // REB 31. 1973. P.165-201.

⁴¹ Browning R. The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century // Byzantion, 32 (1962). P. 167-202; 33 (1963). P. 11-40.

⁴² Constantinides C.N. Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204 – ca. 1310). Nicosia, 1982. P. 114; Browning R. Enlightenment... P. 16.

⁴³ Медведев И.П. Указ. соч. С. 132-133.

державному утриманні, як і зацікавленість держави у підтримці вищої філософської освіти та підготовці придворних фахівців, зберігалася і пізніше. Костас Н. Константинідіс ілюструє це на матеріалах Нікейської імперії та ранньої палеологівської Візантії. Посаду іпата філософів обіймали Феодор Іринік (між 1204 та 1214 рр. перед тим як стати патріархом) та Димитрій Карикіс, котрий навчав логіки Никифора Влемміда⁴⁴. Василевс Іоанн Ватац діяв також і в інший спосіб, спрямовуючи державним коштом талановитих юнаків до приватних вчителів (як Никифор Влеммід або Георгій Вавускуміт) та до церковних дідаскалів.

Листування між Феодором II та Никифором Влеммідом показує, що імператор прагнув створити за допомогою патріарха значний навчальний заклад в Нікеї та запрошував Влемміда його очолити (ці події мають припадати на 1245-1246 рр.), однак той вже мав негативний досвід співробітництва з державою та відмовився, навіть під загрозою відлучення від церкви⁴⁵. Листування Феодора II також надає інформацію про школу при церкві св. Трифона, що він заснував в Нікеї. Школа діяла за державний рахунок. В ній вивчали курси загальної освіти (енкікліос педія) та поезики, а також Святе Письмо⁴⁶. Та й в цілому правління Феодора II характеризується підйомом навчання, відкриттям бібліотек тощо.

Після повернення Константинополя у 1261 р. місто стало полем інтенсивної просвітницької діяльності великого логофета Георгія Акрополіта та Максима (Мануїла) Головола, котрий до 1273 р. очолював школу патріарха, вищу освітню церковну інституцію. Але державна посада іпата філософів знову відзначена у листуванні Георгія Кіпрського аж у 1270-і рр., коли її обіймав учень обох названих візантійських вчених, диякон Іоанн Педіазім Поф, уродженець Фессалоніки. В подальшому він продовжував своє вчителювання вже приватним чином в Охріді (1280-і рр.) та у Фессалоніці до самої смерті у 1310-і⁴⁷.

⁴⁴ Constantinides C.N. Op.cit. P. 6-7, 9, 114-116.

⁴⁵ Ibidem. P. 10-14.

⁴⁶ Ibidem. P. 20-21.

⁴⁷ Constantinides C.N. Op.cit. P. 117-128. PLP 22235, також можливо

Пізніше «Просопографією Палеологівського часу» зафіксована діяльність лише двох іпатів філософів: хартофілакса Великої Церкви (1290-1300-і рр.) Нікіти Кіпріана (PLP 13944) та великого хартофілакса у Константинополі (1351-1354 рр.) Іоанна Ампара (PLP 800). Тактикон Псевдо-Кодіна (1350-і рр.) вміщує посаду іпата філософів до переліку імператорських офіцій, на 29 місці⁴⁸. Однак фактично нічого не відомо ані про її функції, ані про утримання. Діяла ця посада і надалі, і навіть є відомою при дворі Константинопольських патріархів у XVIII ст. Після падіння Константинополя патріархія повністю сконцентрувала в своїх руках колишні державні функції опіки освітою як на нижчому, «тривіальному» рівні, так і на рівні Патріаршої академії⁴⁹.

Отже, до особливостей функціонування освітньої системи у Візантії безумовно належить зазначена Р. Браунінгом відсутність політичної фрагментації подібної до феодального Заходу. В умовах єдиної імперії усі її інтелектуальні сили концентрувались в одному місці, в столиці. Якщо розвинути цю думку, то ця концентрація з великої, щільно населеної та багатой на інтелектуальні ресурси території зосереджувала ту критичну масу людей інтелектуальних професій, яка вже не могла обійтися без інституціоналізації та уникнути уваги державної та суголосної із нею церковної влади. Схожі умови у країнах Західної Європи утворюються лише за формування абсолютистських монархій. Тож Західна Європа породила зовсім несхожу на візантійську розгалужену модель освіти корпоративної, контрольованої та якщо і фінансованої, то міськими громадами, церквою, фундаціями феодальних володарів тощо. Монарх в цих умовах міг виступати як один із фундаторів окремих навчальних закладів (таку роль зокрема неодноразово відігравали імператори Священної Римської імперії), але ніколи не єдиний для цілої системи. До того ж

PLP 22234.

⁴⁸ Georgius Codinus Curopalata, *De Officiis et Officialibus. Venetiis*, 1729. Р. 33 (також рр. 35, 38).

⁴⁹ Див.: Лебедев А. П. *История греко-восточной церкви под властью турок*. Кн. II. Санкт-Петербург, 2004. С.5–106.

завдяки домінуванню латини у писемній культурі західноєвропейського середньовіччя вся система в цілому мала наддержавний та позадержавний характер.

Візантійська ж освіта, хоч як мало ми знаємо про її структуру, мала ознаки контрольованості та регламентованості державою навіть на нижчому та середньому рівні. На рівні ж вищої освіти, що готувала риторів, правників, служителів церкви та державного апарату, вплив почергово уряду василевса та церкви добре простежується від часів єдиної Римської імперії, хіба що із перервою на VII-VIII століття, знання про які зажди потерпає від дефіциту історичних джерел. Держава зберігала за собою цю функцію аж до пізньовізантійського періоду. Її важливість полягала у постійній потребі підготовки державних же функціонерів, в контролі держави над суспільною думкою, над інтелектуальним середовищем як мінімум у столиці. Ми не можемо бути певні того, що василевси завжди вдало здійснювали політику в сфері освіти, контроль та опіку над освітніми закладами на практиці, але принаймні вони її постійно декларували. Так Візантія закладала підвалини під просвітницьку функцію держави, що стала визнаною нормою у набагато пізніші модерні часи.

ЗМІСТ

Від редактора	3
<i>Голубович І. В.</i> Середньовічна автобіографія: від «недоречного відступу» до «біографічного повороту» в сучасній гуманітаристиці (казус П. М. Біцилли).....	7
<i>Довгополова О. А.</i> Методологічний вибір історика та філософсько-історичні установки (теоретичні пошуки П. М. Біцилли та Л. П. Карсавіна).....	27
<i>Ярош О. А.</i> Аналіз теорій «харизми» Макса Вебера та Едварда Шилза.....	41
<i>Ізбаши-Гоцкан Т. О.</i> Політична ситуація в грецькому полісі за даними монетної типології (на прикладі Гераклеї Понтійської)	66
<i>Луговий О. М.</i> Держава та система освіти у Візантії.....	74
<i>Кузьмін Є.</i> Язичницькі боги в «Книзі ангела Разієля».....	92
<i>Налівайко А. О.</i> Взаємовідносини між церквою та королівською владою в Англії кінця XI - поч. XII ст. у висвітленні проф. Л. М. Беркута.....	100
<i>Чепіженко В. В.</i> «Політична мова» в стратегіях репрезентації влади Річарда II Плантагента	107
<i>Лобачова Т. О.</i> Населення Тоскани XV століття у висвітленні Девіда Герлігі	124
<i>Стасюк О. В.</i> Примус до шлюбу у реєстрах Апостольського Пенітенціарію (1431-1503).....	133
<i>Прохорова А. Ю., Тоцький П. М.</i> Жінка на троні: критична візія англійської протестантської політичної думки	143
<i>Івченко О. С.</i> Теорія конституційного роялізму в політичному вченні Генрі Ферна	155
Abstracts	162

Інформація про авторів

Голубович Інна Володимирівна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова. Випусниця історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова 1989 р., писала під керівництвом І. В. Немченко курсову роботу.

Довгополова Оксана Андріївна, доктор філософських наук, професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова, кураторка платформи культури пам'яті Минуле/Майбутнє/Мистецтво. Випусниця кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова 1986 р., писала під керівництвом І. В. Немченко курсові та дипломну роботу.

Ярош Олег Анатолійович, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, завідувач сектору історії східної філософії Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Випусник кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова 1993 р., писав під керівництвом І. В. Немченко курсові та дипломну роботу.

Ізбаш-Гоцкан Тетяна Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова. Випусниця кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова 1986 р.

Луговий Олег Михайлович, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова. Випускник кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова 2004 р., в 2009 р. захистив дисертацію під керівництвом І. В. Немченко.

Кузьмін Євген, незалежний дослідник історії науки, фахівець із східноєвропейської географії Яд Вашем (Єрусалим, Ізраїль). Народився в Одесі, Україна. Випускник кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова 1997 р.

Налівайко Андрій Олександрович, випускник кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова 2009 р., аспірант І. В. Немченко в 2017–2021 рр.

Чепіженко Вадим Віталійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова. Випускник кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова 2015 р., під керівництвом І. В. Немченко писав курсові та дипломні роботи та захистив дисертаційне дослідження у 2021 р.

Лобачова Тетяна Олександрівна, випускниця кафедри всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова 2020 р., аспірантка І. В. Немченко в 2021–2022 рр.

Стасюк Ольга Володимирівна, здобувачка 2-ого року PhD програми із Пізньоантичних, середньовічних та ранньомодерних студій в Центральноєвропейському університеті: Відень (Central European University)

Прохорова Алла Юрїївна, випускниця (2005 р.), пошукачка та старша лаборантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова у 2011–2014 рр.

Тоцький Павло Микитович, випускник французького відділення факультету романо-германської філології та кафедри нової та новітньої історії історичного факультету ОДУ імені І. І. Мечникова 1980 р., старший викладач та доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І. І. Мечникова у 1995–2017 рр.

Івченко Ольга Степанівна, кандидат історичних наук, випускниця кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова 2011 р., аспірантка І. В. Немченко в 2011–2015 рр., захистила під її керівництвом дисертацію в 2021 р.

Наукове видання

LIBRA

**ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЦЕНТРУ АНТИКОЗНАВСТВА ТА
МЕДІЄВІСТИКИ**

Випуск VI

В авторській редакції

Підп. до друку 10.11.2022. Формат 60x84/16.

Ум.-друк. арк. 8,11. Тираж 25 пр.

Зам. № 2510.

Видавець

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво ДК № 4215 від 22.11.2011 р. Україна, 65082, м. Одеса,
вул. Єлісаветинська, 12

Тел.: (048) 723 28 39. E-mail: druk@onu.edu.ua.

Виготовлювач

ТОВ «Удача»

Свідоцтво ДК №4241 від 23.11.2011 р. Україна, м. Одеса,
вул. Гаванна, 3. Тел.: (048) 783-68-00. E-mail: mostik-1@ukr.net.